

Ігор Анцишкін

Нікопольський аналой – святиня січової церкви

Серед пам'яток козацького часу одне з провідних місць посідає аналой із січової церкви. Унікальний витвір часів Візантійської імперії не має аналогів серед музейних збірок не лише України, але й Європи. Його історія пов'язана як з розвитком християнської церкви, так і запорозького козацтва.

Ключові слова: аналой, церква, Запорозька Січ, козаки, патріарх, священник

Місто Нікополь є історичним центром запорозького козацтва. Про це свідчить те, що воно, на сьогодні, є єдиним містом в Україні, яке веде свій початок з часу заснування Микитинської Січі (1639–1652 рр.). На теренах Нікопольщини у різний час існувало ще чотири Запорозькі Січі.

Запорозькі козаки протягом більше ніж двох століть відігравали важливу військово-політичну, економічну та культурно-соціальну роль на землях України і, взагалі, у Південно-Східній Європі. Пам'яттю про Запорозьке козацтво, його волелюбним духом просякнута уся історія Нікополя та Нікопольщини.

В боротьбі за волю України запорожців підтримувала православна віра. Церква завжди відігравала важливу роль у січовому житті. Першою будовою при заснуванні Січі ставала церква Пресвятої Покрови Богородиці, покровительки козацького війська. Вона, а також церкви, розкидані по землях Коша Війська Запорозького Низового, були під особливою увагою січової старшини. На будівництво церков, їх розбудову, оздоблення війською виділяло десятину, а також до церкви робилися коштовні вклади окремими козаками. Не дивно, що у XVIII ст. церква на Новій Січі була однією з найбагатших не лише в Україні, а й у всій Російській імперії¹.

При цьому рішення свого Коша, з церковних питань, запорожці ставили вище влади Київського митрополита, Межигірського архімандрита та власних церков начальника. Це було пов'язано з тим, що Військо Запорозьке Низове мало церковну ставропігію (автономію) і знаходилося під владою Вселенського Константинопольського патріарха. Саме це й причинилося до появи аналою, про який мовиться, в колекції Нікопольського краєзнавчого музею. Історія цього експонату починається від давніх віків, він був свідком багатьох вікопомних історичних подій.

У березні 1709 р. з наказу царя Петра I російські війська зруйнували Чортотлицьку Січ. Причиною стала підтримка запорозькими козаками,

на чолі з кошовим Гордієнком, боротьби за волю України, яку розпочав гетьман І. Мазепа. Вцілілі запорожці, з дозволу Кримського хана, вимушені були переселитися південніше, униз по Дніпру, на татарські землі. Вони започаткували Олешківську Січ (1711–1728 рр.) (поблизу м. Цюрупинська, Херсонської області). Осівши тут надовго, запорожці почали відновлювати свій звичний устрій і одним з перших постало питання про церкву².

Тож не дивно, що коли було відправлено посольство на перемовини до султана в Стамбул, водночас козаки звернулися зі своїми проблемами до константинопольського патріарха. До цього при вивченні історії запорозького козацтва не ставилось питання про постать патріарха, який надав допомогу запорожцям, і це потребує додаткового висвітлення.

На час існування Олешківської Січі припадає діяльність кількох патріархів – Кирила IV, Кіпріана I, Козьми III та ін. Але всі вони були на патріаршому престолі недовго і були зайняті, головним чином, боротьбою за владу. Найвірогідніше, тим патріархом, який, отримавши владу на довгий час, мав зустріч із запорожцями був Ієремія III (квітень 1716 – листопад 1726 рр.; вересень 1732 – квітень 1733 рр.). Патріарх на прохання козаків надав церкві на Січі священників, які, пізніше, розбудовували церкву і на Новій Січі, а також вручив запорожцям, воїнам за віру православну, подарунки. Серед подарунків був й аналой з патріаршої церкви³.

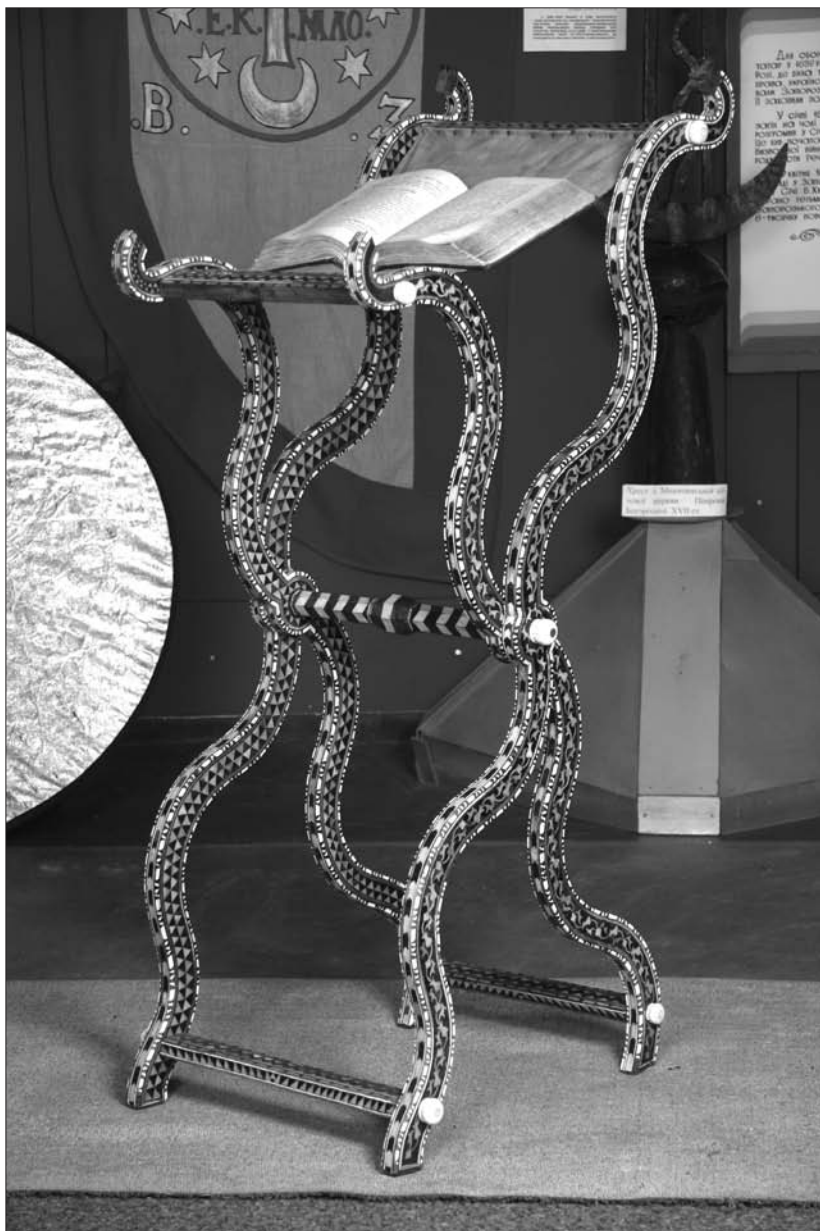
Аналой, аналогій, або ж налой – це рід пюпітра, що використовується в православній церкві під час богослужіння. Аналой зазвичай вкривався облаченням з тієї ж тканини, з якої зроблені ризи священника. На аналой клали Євангеліє при читанні його дияконом, для чого він кожного разу поставлявся на солеє. А також виставляли Євангеліє, хрест та ікони, коли ці святині, за церковним статутом, пропонувалися для поклоніння присутнім у храмі, при цьому аналой залишався посередині церкви (Іл. 1).

Аналой, який отримали запорожці, був похідний. Це було пов'язане з тим, що козаки не полишали надії повернутися на свої землі і тому замість стаціонарної церкви збудували на Січі похідну. Адже якщо вони повернулися б назад, то освячена церковна будівля могла б зазнати плондрування і наруги з боку мусульман. До речі, форма цього патріаршого аналою стала пізніше основою для подібних похідних аналоїв, створених українськими майстрами по дереву.

Вперше опис аналою зробив місцевий краєзнавець отець Іоан Карелін, настоятель нікопольської Свято-Покровської соборної церкви у 1838 р. Отець Іоан надрукував нарис «Нікополь» у «Записках Одесского общества истории и древностей» у 1867 р. Серед опису культових речей зі Свято-Покровської церкви священник дає опис й аналою. «Аналогий

для чтения Евангелия сделан из дерева, называемого, как уверяют очевидцы – жители Константинополя, по арабски Абонос (Abonos) и состоит из 4-х излучистых тростей с загнутыми внутрь, наверху змеиными головками, он обделан черепахой, перламутром и слоновой костью. Аналогий подарен запорожцам константинопольским патриархом в то время, когда они, находясь в подданстве Турции по уничтожении старого коша их в 1709 году, ходатайствовали у него о назначении в их войско духовника. Те же очевидцы утверждают, что такой точно работы находится в Константинопольской патриаршей церкви трон (tronos) времени св. Иоанна Златоуста и амвон (Ambonos), откуда сей святитель произносил свои боговдохновенные поучения. Есть также и современные ему аналогии, с которыми описываемый мною имеет разительное сходство. Поэтому можно судить, какую драгоценную древность хранит у себя Никопольская церковь.»⁴

Розширений опис аналоя подав у другій половині XIX ст. Д. І. Яворницький: «Аналой приобретен запорожцами за время от 1709 по 1734 гг., когда казаки принуждены были, вслед за изменой гетмана Ивана Степановича Мазепы и кошевого Константина Гордеевича Головка, оставить свои родные места и удалиться во владения турок. Лишившись всего на родине, запорожцы лишились и духовенства, которое посылалось им из киевского межигорского монастыря. Но чтобы иметь возможность удовлетворять своим религиозным потребностям в новом отечестве, запорожцы обратились к цареградскому патриарху с просьбой о высылке им священников. Патриарх не только удовлетворил просьбе запорожцев, но, для уверения в полном к ним расположении, послал даже несколько подарков, в виде разных церковных вещей, между коими был и аналой. Этот-то аналой і хранится теперь в Никополе, в соборной церкви. Он сделан из дерева называемого по-арабски «абонос» и сверху обложен черепахой, слоновой костью и перламутром. Форма его несколько отличная от тех, какия даются им теперь; взяты четыре выгнутыя, наподобие полозьев, трости, посредине скреплены посредством небольшого валка, а на самом верху схвачены толстою буйволиною кожею. Таким образом выходит, что верхние концы полозьев, обращенные наперед, оканчиваются внизу, на передней стороне. Проще сказать, каждая пара полозьев представляет из себя римскую цифру X, скрепленную по самой середине небольшим валком, но с концами расходящимися в противные стороны (Ил. 2). Верхние концы каждой из тростей поднимаются выше кожи и оканчиваются змеиными головками, согнутыми внутрь, из коих две сохранились, а две затеряны. Высота 8 четвертей. Работа аналоя во всех отношениях прекрасная; особенно

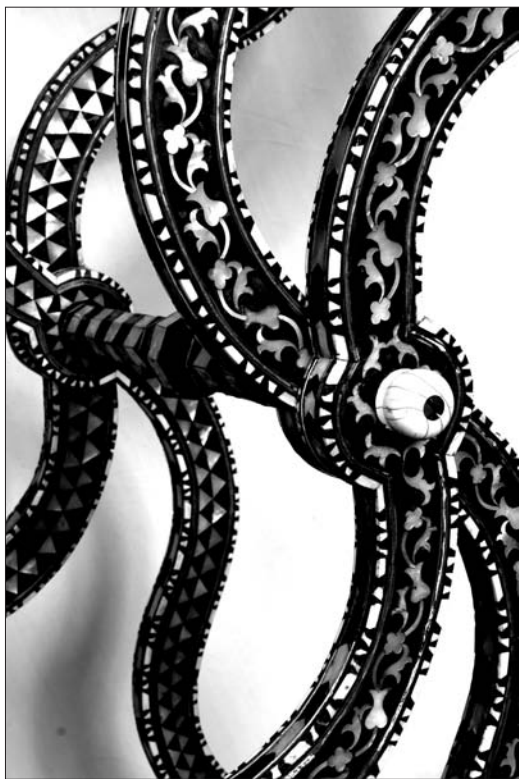
Іл. 1.

хорошим кажется он при солнечном блеске. Говорят, что точно такой же работы и точно такого же материала имеется в Константинополе, в патриаршей ризнице, в патриаршей ризнице, в патриаршей ризнице, в патриаршей ризнице, оставшиеся еще от времен Иоанна Златоуста и дороги особенно тем, что на них произносил боговдохновенныя речи этот знаменитый оратор, неподражаемый духовный вития»⁵.

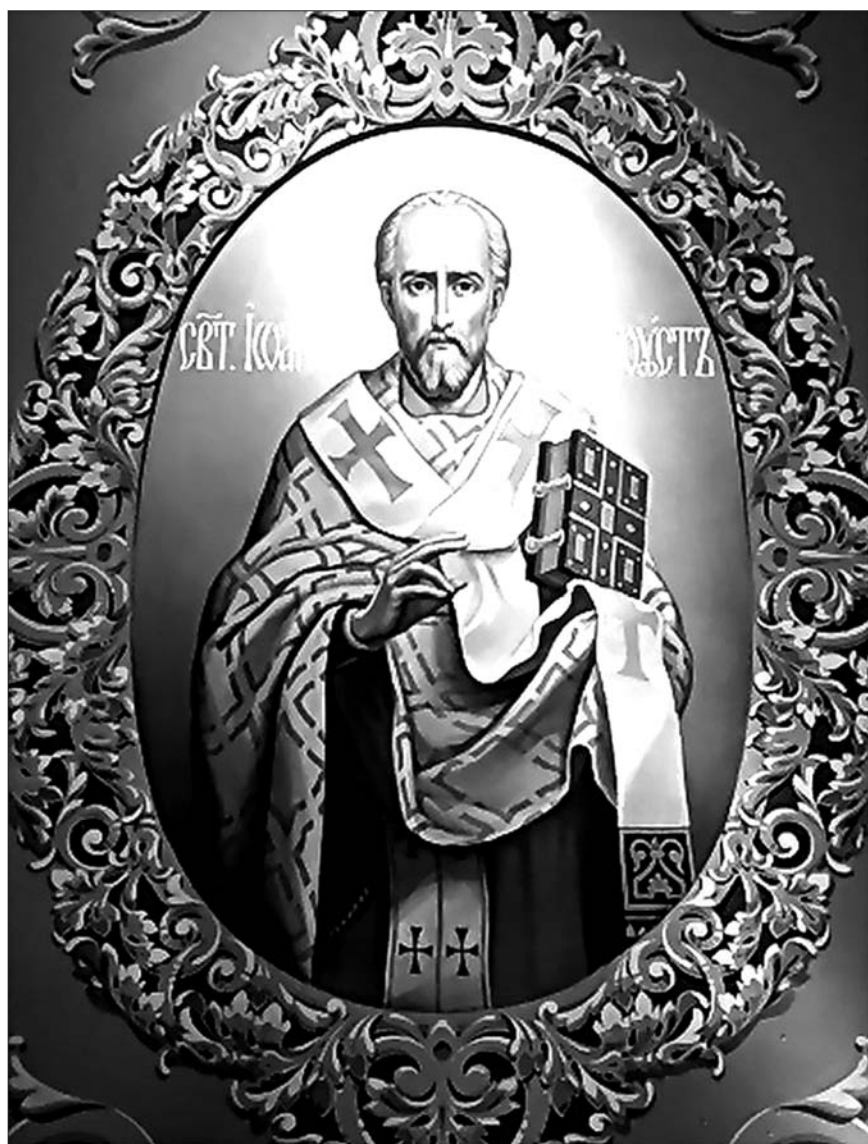
До цього ж опису можна додати те, що наведене слово «абонос» не арабського, а грецького походження. Це спотворене слово «ебенос», що означає ебенове або чорне дерево («*Diospyros Ebenum*»), яке використовували єгипетські, грецькі та малоазійські майстри. Від цього грецького слова походять слова ебоніт та ебоніт (чорнодеревник).

Крім цього, вчений звертає увагу, що у патріаршій церкві залишилися аналогічні за виглядом і матеріалом сидище і амвон. За словами Яворницького, вони теж належали святому православної церкви Іоанну Златоусту. Проаналізуємо біографію цього святителя (Іл. 3).

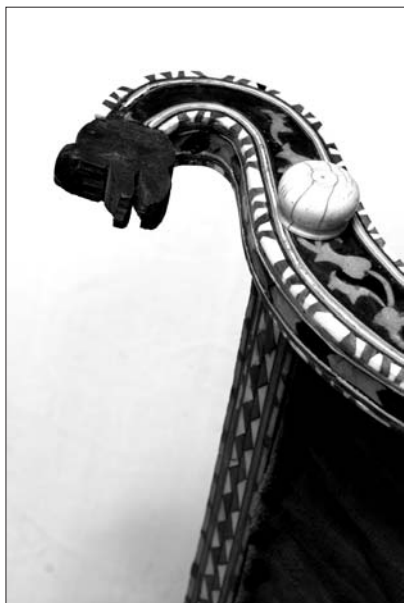
Іван Златоуст народився у малоазійському місті Антиохії. Він добре вчився і став адвокатом. Та незабаром все більше часу він став приділяти вивченню християнського богослів'я. Навчав його єпископ Антиохії св. Мелетій, а з 872 р. Іоанна взяв учнем відомий вчений-богослов Діодор. Щоб краще пізнати Слово Господа, молодий вчений подався у пустелю, де провів 4 роки. Він написав за цей час багато богословських трактатів, але підупав на здоров'ї, Іоанн повернувся до Антиохії і в 381 р. висвятився у диякони. Він став відомий тим, що прохав милостиню у багатих і роздавав

Іл. 2.

Іл. 3.

Лл. 4.

Лл. 5.

її бідним. У 386 р. Іоанн став священником. Тепер він майже кожного дня проповідував з амвона. Його проповіді про багатих і бідних, гріх і спокуту привертали до себе увагу сотень людей. Люди плакали і аплодували. Скорописці занотовували кожну проповідь і розповсюджували серед народу. Слава проповідника досягла столиці імперії. У 897 р. його обирають архієпископом Константинополя. Але дуже швидко промови Златоуста, як називали архієпископа у народі, про безчесність багатіїв, гріховність можновладців, стали ненависні властям. Його звинуватили у підбуренні бідних до бунту і скликали собор, який засудив його до вигнання. Але як тільки Златоуст покинув місто, розпочався великий землетрус, сприйнятий як Божа кара за несправедливий суд. Іоанна Златоуста з почестями повернули назад, та він не заспокоївся і продовжував свої звинувачення. У 404 р. він остаточно був вигнаний з Константинополя і засланий до міста Кукуз у Вірменії, де пробув 2 роки. Звідти Івана Златоуста відправили до м. Піщуса (Піщунди), але по дорозі він помер у вересні 407 р. в м. Комани. Після нього залишилося 1000 проповідей, з яких до наших днів дійшло 804⁶.

Його бурхливому життю, пов'язаному з частими переїздами, цілком відповідає якраз похідний аналой. Та й техніка інтарсії – вставки у деревину іншого матеріалу (слонової кістки, металу, перламутру) була дуже розповсюджена у Малій Азії і, зокрема, у Візантії, звідки вона потрапила

до Європи і була відроджена майстрами Ренесансу і насамперед у стилі бароко. Символічні форми тростин аналою, які зображають змії – символ Сатани у християнській міфології, чи дракона, є типовими для Малої Азії, звідки походив Іоанн Златоуст.

Повертаючись до долі аналоя, слід сказати, що разом із запорожцями він прибув у 1734 р. до Нової Січі. Як патріарший дарунок, його використовували при церковних святах, а у похід були створені за його подобою аналої. Коли у 1775 р. було зруйновано останню Січ, аналої разом з іншими речами із січової церкви залишилися у занепадаючому Покровському. У 80-х роках XVIII ст. священники перевезли церковне начиння до містечка Нікополя у стару Свято-Покровську церкву, яка височіла на місці колишньої Микитинської Січі (парк Перемоги м. Нікополя). У 1796 р. запорозькі культові речі прикрасили новозбудовану козацьку соборну церкву Пресвятої Покрови Богородиці на березі Дніпра.

У ній аналої знаходився до 1925 р., коли клір Свято-Покровської церкви, яка тоді належала до УАПЦ, вирішив передати пам'ятки січової церкви до Народного музею м. Нікополя. Аналої пережив страшний 30-ті роки, окупацію. У 1948 р. аналої, при звіренні наявності, було виміряно, оцінено і поставлено на державний облік. Його розміри 155 x 50 x 27 см, вартість визначена у 100 крб, а зареєстрований під № 1007.

Але вже на той час почалися втрати інкрустації. Минули десятиліття і аналої став потребувати нагальної реставрації. У 1990 р. його відправили до реставраційних майстерень Дніпропетровського художнього музею, де реставрацією повинен був зайнятися відомий в Україні майстер А. С. Сердюк. На той час було остаточно втрачено 15 фрагментів перламутру, 4 слонової кістки, 5 черепахового панциру. Розробили графік реставраційних робіт, розрахований на 2 роки. Але фахівці А. Сердюк і В. Кулічихін не змогли приступити до праці у зв'язку з економічною кризою, що вразила Україну. Лише через три роки було знайдено необхідні кошти і за реставрацію узялася майстерня Н. Шейміної з Дніпропетровського історичного музею, до якої з часом перейшов і А. Сердюк. Під його керівництвом група реставраторів виконали потрібні роботи і у жовтні 1995 р. аналої повернули до експозиції Нікопольського краєзнавчого музею⁷.

Подаючи опис аналою після реставрації, передусім слід сказати про його точні розміри: висота до нижчої частини складає 140 см, до більш високої 150 см. Ширина з боку, в найширшому місці – 50 см. Ширина у фас – 27 см. Загалом опис, який подали І. Карелін та Д. Яворницький, цілком достатній і дає повне уявлення про аналої. Зупинимось лише на деяких деталях конструкції.

Зміїні голівки збереглися лише на верхівках двох тростин. Вже Яворницький писав про втрату двох інших. Якщо дивитися на них зблизька, то видовжений писок і вуха, роблять голівки зовсім не схожі на зміїні – радше вони дійсно подібні до зображень драконів (Іл. 4,5). І, якщо аналої справді пов'язаний з Іоанном Златоустом, вихідцем з Малої Азії, де поширені міфи про драконів, то цілком можливо, що майстер зобразив саме цих тварин, як символ злих духів, поплічників Сатани.

Інкустація, зроблена з перламутру та черепахової кістки, зі вставками із слонової кістки, представлена двома видами візерунків. Перший, це квітковий орнамент на боковинах тростинок. Атрибутувати квітку ми не змогли. Єдине припущення, що це одна із рослин Сходу. Другий – це геометричний орнамент – хвилястий та складений з червоно-білих деталей. Останній, на ребрах тростин, децо нагадує луску земноводної істоти.

З часу закінчення реставрації ця пам'ятка пізньовізантійського мистецтва прикрашає розділ, присвячений запорозькому козацтву. Для зберігання аналою було створено спеціальну вітрину, герметично замкнуту, на яку не потрапляє денне світло. Вона розміщена у місці, де зберігається постійний температурно-вологисний режим. Поки ще ніяких змін на гірше у стані експонату не виявлено.

Таким чином, можемо констатувати той факт, що аналої із січової Свято-Покровської церкви є унікальним експонатом з державного музейного фонду України, який не має аналогів не лише у нашій державі, а й за її межами.

¹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 263.

² Там само. – С. 113.

³ Константинопольская православная церковь. Електронний ресурс. – Режим доступу: drevo-info.ru.

⁴ Карелин И. Никополь. – Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 6. – Одесса, 1867. – С. 532.

⁵ Яворницький Д. Запорожье в остатках старины и преданиях народа – К.: Веселка, 1995. – С. 284–286.

⁶ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 26. – С-Пб, 1899. – С. 668–671.

⁷ Кулічihin В., Сердюк А. Календарний план реставрації експонатів. – НКМ, 1990.

SUMMARY

Igor Antchyshkin

Nikopol lectern – Sacred place of Sich church

Among the monuments of the Cossack times, one of the most important is the lectern from Sich church. A unique work of the Byzantine Empire has no analogues among the museum's collections not only in Ukraine but also in Europe. Its history is closely related to the development of the Christian church, and the Zaporizhzhya Cossacks.

Keywords: Kazaks, church, parson, lectern, patriarch, Zaporozhia Sich